

Ş.M.QOCAYEVA

e-mail: 22shahla@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

SÖZ VURĞUSUNUN FONETİK TƏBİƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: vurğu, ton, heca, statik*Ключевые слова:* акцент, тон, слог, статический*Key words:* stress, tone, syllable, static

Sözlər dilin lüğət tərkibinin vahidləri kimi vurğudan kənarında təsəvvür edilməzdir. Məfhumlar söz cildində “yaşadığı” kimi, sözlər də səs və prosodik elementlər cildində “yaşayır” L.R.Zinderə görə, söz vurğusunun əsas fonoloji funksiyası ondan ibarətdir ki, fonem kimi vurğu da sözün zəruri elementidir. Alimin fikrincə, bu və ya digər dildə vurğunun yeri düzgün olmadıqda, eləcə də, akustik vasitələrlə düzgün ifadə edilmədikdə, həmin söz o dildə məna ifadə etməyən fonem birləşməsindən başqa bir şey deyil (1, s. 260). Biz sözdə vurğulu hecanı ona görə tanıyıyıq və qavraya bilirik ki, o, vurğusuz hecalarla birlikdə dildə müəyyən məna kəsb edir (1, s. 265). Belə ki, ayrı-ayrı dillərdə vurğulu heca vurğusuz hecalara nisbətən müəyyən prosodik vasitələrlə, o cümlədən səs tonunun yüksəkliyi, hecanın uzunluğu, daha çox intensivliyi, saitin keyfiyyəti ilə ayrılır. Lingvistik ədəbiyyatlarda german dillərində, o cümlədən ingilis dilində dinamik vurğunun işlənməsi qeyd edilir. G.P.Torsuyevə görə, saitlərin vurğusuz vəziyyəti dildə xüsusi bir fonemin yaranmasına səbəb olmuşdur. Fizio-akustik nöqtəyi-nəzərdən neytral səs [ə] vurğusuz vəziyyətdə sait zəiflənməsinin nəticəsidir (2, s. 102). Bununla belə, ingilis dilində söz vurğusunun fonetik təbiətinə dair dilçilər arasında müxtəlif fikirlər vardır. Henri Svit ingilis dilində vurğunu səsin uralığına bərabər tutur. Noel-Armfild vurğuya artikulyator gücün dərəcəsi kimi baxır, bununla da o, söz və cümlə vurğusunu fərqləndirmir. İ.Vard vurğunu enerji qüvvəsinin daha çox artmasının nəticəsi və səsin uralığının artması kimi başa düşür. Bununla belə, o göstərir ki, “aksentlik” təsiri yalnız vurğudan deyil, həm də səsə daxilən xas olan sonorluqdan, onların uzunluğundan, yüksəklik fərqiindən və bu halların müxtəlif kombinasiyalarından asılı ola bilər. D.Counz vurğunu səsə, yaxud küyə sərf olunan ümumi artikulyator gücün dərəcəsi kimi müəyyənləşdirir. Güclü nəfəs vermə sayəsində eşitmə zamanı vurğu daha çox uralıq təəssüratı yaradır. Bununla belə, D.Counza görə, nəzərə çatdırma effekti səsin keyfiyyətindən, uzunluqdan, vurğudan və səsin yüksəkliyindən asılıdır. Lakin, bunun əksinə olaraq D.Counz ingilis dili saitlərinin uzunluğunun vurğudan asılı olması faktını da qeyd edirdi (3, s. 28). Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ingilis dilində vurğu dinamik xarakter daşıyır və bu da tələffüzün gücünün və uralıq dərəcəsinin artması ilə müşayiət olunur.

Q.P.Torsuyevə görə, ingilis dili söz vurğusunun dinamik tipə malik olması, mahiyyət etibarını ilə bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilir (3, s. 28). Bununla belə, V.Yassem hesab edir ki, ingilis dilində vurğu daha çox uzunluq fərqlərinə əsaslanır (3, s. 29). İngilis dilində fonetikaya aid olan dərsləklərdə ingilis dilində söz vurğusunun təbiəti müxtəlif baxımdan izah edilir. Bununla yanaşı, söz vurğusu və cümlə vurğusu mahiyyət etibarını ilə fərqləndirilmir və yüksəklik komponenti heç bir şərtsiz söz vurğusunun komponentinə daxil edilir (3, s. 29). Məsələn, A.L.Traxterev nəfəsvermənin gücünü vurğu adlandırır və göstərir ki, vurğunun gücünün artma dərəcəsi ingilis dilində adətən uzunluğun artması və səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur (4, s. 29).

V.N.Vitomskaya yazır ki, vurğu ayrı-ayrı fonemləri daha böyük vahidlərdə (heca, takt, fraza) birləşdirir, onların ümumi ritmik-melodik şəklini formalaşdırır. İngilis dilində vurğu

dinamik, tonik, kəmiyyət, keyfiyyət xarakterinə malikdir və tonik xarakter üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, vurğu ilə səs tonunun yüksəkliyi arasında asılılıq elə sıxdır ki, müəyyən hallarda akustik təsirin vurğu, yaxud melodiya ilə yarandığını söyləmək çətindir, yaxud akustik effekt onların hər ikisi ilə yaranır (5, s. 11). Q.P.Torsuyev ingilis dili vurğusunu söz əsasına görə güc vurğusu kimi müəyyənləşdirir, bununla belə, o, qeyd edir ki, (vurğu) keyfiyyət, kəmiyyət və musiqili xarakterə malikdir. Bununla yanaşı, müəllif melodik (musiqili) komponent intonasiya hadisəsinə aid edir və söz vurğusunu intonasiya hadisəsindən dəqiq fərqləndiyini göstərir (2, s. 30).

O.Dikuşina ingilis dilində söz vurğusunu belə xarakterizə edir: “İngilis dilində dinamik vurğu aydın ifadə edilir, ancaq onda kəmiyyət, keyfiyyət komponentləri yoxdur.” Belə ki, ingilis dilində uzun saitlər vurğudan asılı olmayaraq qısa saitlərə qarşı qoyulur. Onun fikrincə, burada vurğu əsas rol oynamır. Vurğusuz vəziyyətdə bir sıra hallarda saitlər reduksiyaya uğrayır. Lakin bununla yanaşı, ingilis dilində elə hallar vardır ki, vurğusuz vəziyyətdə saitlər keyfiyyət baxımından vurğulu hecadakı saitlərdən fərqlənir (6, s. 88-89).

Söz vurğusu ilə cümlə vurğusunun fonetik fərqi müqayisə edən Q.P.Torsuyev göstərir ki, söz vurğusu ilə cümlə vurğusunda ümumi olan komponent güc komponentidir. Melodik komponent, onun fikrincə, cümlə vurğusunun tərkibinə daxildir. Bu komponent, ümumiyyətlə, ingilis dili sözlərinin fonetik strukturuna xas deyil. Uzunluq komponenti həm söz, həm də cümlə vurğusuna aiddir, ancaq emfatik uzunluq və qısalıq halları söz vurğusuna xas deyil (3, s. 32).

A.V.Vasilyevə görə, ingilis və rus dillərində vurğulu hecalardan səs tonunun yüksəkliyi və tonun istiqamətinin dəyişməsi, güclü nəfəs vermə və güclü əzələ gərginliyi ilə ayrılır. Güclü tələffüz isə vurğulu hecada səslərin uzunluğunun artması, xüsusi ilə saitin aydın, reduksiyasız tələffüzü ilə müşayiət olunur (7, s. 90).

S.M.Babayev, M.Q.Qarayeva söz vurğusunun təbiətindən bəhs edərkən göstərir ki, ingilis dilində söz vurğusu başlıca olaraq dinamikdir. Bununla yanaşı, orada qeyd olunur ki, vurğulu hecalar vurğusuz hecalara nisbətən ucadır, uzundur, keyfiyyətə aydındır. Madam ki, fonemlər vurğulu vəziyyətdə vurğusuzlara nisbətən ucadırsa, keyfiyyətə aydındırsa, bu halda biz deyə bilərik ki, ingilis dili vurğusu həmçinin keyfiyyət vurğusudur. Belə ki, keyfiyyət vurğusu dinamik vurğunun bir komponentidir və o, özü ayrılıqda işlənmir. İngilis saitləri vurğusuz vəziyyətdə öz əsas xarakterik xüsusiyyətini saxlaya bilər. İngilis saitləri vurğudan asılı olmadan uzun və qısa ola bilər. Belə ki, kəmiyyət komponentinin ingilis dili söz vurğusu üçün əhəmiyyəti yoxdur (8, s. 116).

M.A.Sokolovaya görə, ingilis dilində söz vurğusu dinamik və tonik xarakterlidir və bu komponentlər digər komponentlərə üstün gəlir. Bununla yanaşı, o qeyd edir ki, söz vurğusunun kəmiyyət və keyfiyyət komponentləri də həmçinin əhəmiyyətlidir (9, s. 121-122).

P.Leydfogedə görə, İngilis dilində vurğulu heca vurğusuzdan uzun, qüvvətli və yüksək tonla deyilir (10, s. 43). İngilis fonetistləri D.Kristal, A.Qimson belə bir fikirlə razılaşırlar ki, ingilis dilində söz vurğusu, yaxud aksent-gücün, səs tonunun, uzunluğun və keyfiyyətin dəyişməsi ilə müşahidə olunan mürəkkəb bir hadisədir (11, s. 121).

Belə ki, A.Gimson sözlərdəki hecaların qabarıqlığını dörd fonetik vasitə ilə (vurğu, səs tonunun yüksəkliyi, səsin keyfiyyəti, uzunluq-kəmiyyət) reallaşdığını qeyd edir. A.Gimsona görə, vurğu-səsin ucalığı, vurğunun siqnal edilməsində təsirli vasitə deyildir. Burada digər vasitələrin olmasını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, sözlərdə vurğunu siqnal edən qabarıqlığın fərqləndirilməsi səs tonunun yüksəkliyi ilə əlaqədar olur. O, səs tonunun yüksəkliyi ilə vurğunun ümumi münasibətini aşağıdakı kimi xülasə edir:

– sözdə olan əsas vurğu səs tonunun istiqamətinin potensial şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədardır;

– sözdə olan ikinci dərəcəli vurğu normal halda səs tonunun istiqamətinin dəyişməsi ilə əlaqədar deyildir;

– hecaya verilən qabarıqlıq səs tonunun səviyyəsinin potensial dəyişməsi; yaxud ritmik vurğu və kəmiyyət/keyfiyyət qabarıqlığı ilə realizə olunur. Belə ki, vurğu ilə səs tonunun birləşərək bir kompleks təşkil etdiyindən, demək olar ki, bu kompleks sözdə vurğunun dərəcələrini siqnal edən güclü faktordur (11, s. 225).

A.Gimson sözlərdə hecaların qabarıqlığına təsir edən faktorlar içərisində saitlərin keyfiyyətini də qeyd edərək göstərir ki, səslər içərisində saitlər samitlərə, sonorlar küylü samitlərə nisbətən qabarıqlığa malikdir. Uzun saitlərin və diftonqların reduksiyaşız formalarının da qabarıqlıqla əlaqəsi vardır (11, s. 227). Beləliklə, ingilis dilində vurğunun təbiətinə dair apardığı təhlildən A.Gimson belə bir nəticəyə gəlir ki, danışıqda səs tonunun dəyişməsi dinləyici üçün qabarıqlığı siqnal edən ən ümumi vasitədir. Vurğuya gəlincə, o qeyd edir ki, vurğu tələffüzün enerji gücü kimi müəyyən edilsə də, o, danışan üçün tələffüzün gücü, dinləyən üçün səsin ucalığı olub, qabarıqlığın siqnal edilməsində ən az təsirə malikdir (11, s. 227).

İngilis fonetisti P.Rouç vurğunun təbiəti ilə bağlı bir növ A.Gimsonun fikirləri ilə bölüşərək yazır ki, sözdə qabarıqlıq dörd əsas faktorla yaranır: ucalıq, uzunluq, səs tonunun yüksəkliyi və keyfiyyət. Ümumilikdə, bu dörd faktor birləşmədə və birlikdə hərəkət edir, fəaliyyət göstərir. Bununla belə, sözdəki hecalar bəzən yalnız onlardan biri, yaxud ikisi vasitəsilə qabardılır. Eksperimental tədqiqat göstərir ki, bu faktorlar bərabər əhəmiyyətə malik deyildir. Lakin sözdə ən güclü qabarıqlıq təsiri səs tonunun yüksəkliyi ilə yaranır və uzunluq da həmçinin güclü faktordur. Səsin ucalığı və keyfiyyəti hecanın vurğulu olmasına çox az təsir göstərir (12, s. 74).

Beləliklə, yuxarıda aparılan araşdırmadan aydın olur ki, ingilis dilində söz vurğusunun fonetik təbiətinə dair dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, ingilis dilinin söz vurğusundan bəhs edən fonetistlər güc faktorunu birinci sıraya qoyurlar. Bununla da ingilis dilində söz vurğusunun dinamik xarakterə malik olmasını ön plana çəkirlər.

İngilis dilində söz vurğusunun təbiətinə dair fikir müxtəlifliyinin səbəbi, fikrimizcə, söz və cümlə vurğusuna eyni prizmadan yanaşılmanın nəticəsidir. Səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi, Q.P.Torsuyevin qeyd etdiyi kimi, cümlə vurğusu üçün xarakterikdir. Söz vurğusu, C.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, statik kateqoriya olduğundan səs tonu statik vurğu ilə xarakterlidir. Uzunluq komponentinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində uzunluq söz səviyyəsində distinktiv olduğundan, L.R.Zinderin qeyd etdiyi kimi, uzunluq söz vurğusunu siqnal edən əsas komponent kimi çıxış etməsi istisna olunur (13, s. 263). Bununla belə, ingilis dilində qısa saitlər vurğulu mövqedə vurğusuz saitə nisbətən uzun tələffüz oluna bilər. İngilis dilində uzun saitlər də müxtəlif fonetik mövqələrdə variativləşərək aksent, kombinator, ritmik, sillabik uzunluqla səciyyəvi olsalar da, tarixi uzunluğunu-distinktiv əlamətlərini saxlayır.

Biz də ingilis dilində söz vurğusunun təbiətinin dinamik xarakterli olduğuna şəriq çıxır və qeyd etmək istərdik ki, hecanın dinamikliyi ona sərf olunan hava axınının enerjisi, artikulator cəhətdən əzələlərin intensiv işi ilə ölçülür. Odur ki, müəyyən sözdə hecaların qabarıqlığı onlara verilən enerjinin gücü ilə bağlıdır. Sözdə səs tonunun yüksəkliyi və ucalığı ilə formalaşan qabarıqlıq amillərinin əsasında təbii olaraq güc, enerji amili dayanır. Bu baxımdan biz ingilis dili söz vurğusunun təbiətinin izahında dinamik (güc) komponentini əsas götürürük, digər amilləri ikinci dərəcəli olduğuna tərəfdar çıxırıq.

Ədəbiyyat

1. Дубовский, Ю.А. Анализ устного текста и его составляющих / Ю.А.Дубовский. – Минск: Высшая школа, – 1978. – 138 с.
2. Vəşirova, A.Q. Azərbaycan dilində vurğu. / A.Q.Vəşirova. – Bakı: BDU, – 1994. – 112 s.
3. Торсуев, Г.П. Экспериментальные исследования английского словесного ударения // Москва: Ученые записки МГПИИЯ. Т.18. – 1960. – 1-130 с.
4. Торсуев, Г.П. Структура слога и аллофоны в английском языке / Г.П.Торсуев. – Москва: Наука, – 1975. – 239 с.

5. Витомская, В.Н. Основы английской фонетики / В.Н.Витомская. – Москва: Иностранная литература, – 1948, – 382 с.
6. Дикушина, О.И. Фонетика английского языка / О.И.Дикушина. – Москва, – 1952. – 350 с.
7. Vasilyev, V.A. English phonetics / V.A.Vasilyev. – Moscow, – 1980. – 254 p.
8. Babayev, S.M. English phonetics / S.M.Babayev, M.G.Garayeva. – 4th edition. – Baku, – 2009. – 322 p.
9. Schemerling, S.P. Aspects of sentence stress / S.P.Schemerling. – London, – 1976. – 127 p.
10. Schemerling, S.P. Aspects of sentence stress / S.P.Schemerling. – London, – 1976. – 127 p.
11. Gimson, A.C. Gimson's pronunciation of English. 6th edition / F.C.Gimson. – London, – 2001. – 339 p.
12. Rogerson, P. Speaking clearly / P.Rogerson, J.Gilbert. – Cambridge University Press, – 1996. – 136 p.
13. Зиндер, Л.П. Общая фонетика / Л.П.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – 312 с.

Ш.М.Годжаева

О содержании фонетической природы словесного ударения

Резюме

В данной статье рассматриваются взгляды лингвистов на содержание фонетической природы словесного ударения. Основная цель статьи – определить природу словесного ударения. Мысли таких лингвистов, как П.Рауч, А.Гимсон, А.В.Васильев и др. о фонетической природе словесного ударения упоминаются в статье.

Sh.M.Gojayeva

On the content of phonetic nature of word stress

Summary

This article deals with the views of linguists on the content of phonetic nature of word stress. The main goal of the article is define the nature of word stress. The thoughts of linguists such as P.Rouch, A.Gimson, A.V.Vasilyev and others about phonetic nature of word stress are referred in the article.

Rəyçi: filol.f.d. X.Ə.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 31.05.2022